

УДК 002.2

О.З. Клименко

**ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ
БУКВАРИСТИКИ**

На нинішньому етапі державного будівництва дедалі більшої актуальності набувають дослідження процесу становлення української народності і формування української мови. У контексті цих досліджень цікавим і пізнавальним може бути чималий досвід української букваристики. Адже, як відомо, основи знання грамоти традиційно закладались у букварях, зміст,

структура та функції яких змінювалися з плином часу, відображаючи різні методики і дидактичні засади навчально-виховного процесу. Буквар був і залишається першим підручником у житті дитини, за яким вона вчиться читати й писати, розвиває мовлення, збагачує знання про предмети та явища навколишнього світу.

Звернення до історії української букваристики дозволяє побачити в букварі не лише звичайний посібник для навчання грамоти, але й невичерпне джерело для вивчення історії та культури рідного народу, оскільки тут у стислій формі, на обмеженому матеріалі, відновлюються найважливіші сторони життя країни. Автори букварів вчили дітей читати і писати на таких текстах, які відображали норми слововживання та побудови речень, характерні для даного етапу розвитку літературної мови і були тісно пов'язані з соціокультурними особливостями того чи іншого історичного періоду.

Буквар завжди відображав загальні тенденції часу, був дзеркалом соціально-економічних перетворень і знаходився під впливом прогресивних ідей своєї епохи. Своєрідність змісту та читацького призначення перших друкованих букварів пояснюється тим, що на них великий вплив мали рукописні навчальні книги ("Книга Константина Філософа", "Книга осмочастна", "Книга глаголаемая буква" та ін.), що були мистецьки оформлені і широко розповсюджені серед різних верств населення [3].

Історію вітчизняної друкованої книги для навчання письму і грамоті розпочинає "Азбука" Івана Федорова, яка побачила світ у Львові 1574 року. Вона мала невеликий формат, складалась з 78 сторінок, включала власне азбуку ("Начало учения детям, хотящим разумети писание"), скорочену граматику і матеріал для читання. Формат 100x157 не був характерним для великоформатних рукописів і першодруків того часу. Це, напевно, було зроблено для зручності користування в будь-яких умовах. Після алфавіту в "Азбуці" подані склади, які потрібно було заучувати напам'ять. Дуже скромна зовнішньо "Азбука" І. Федорова має кілька ілюстративних елементів: п'ять гравюрних заставок з рослинним орнаментом і три кінцівки. Завершують книгу дві невеликі гравюри: герб міста Львова і друкарський знак

І. Федорова. Ці два вдало продумані зображення є своєрідними вихідними даними: містять відомості про місце друку та ім'я того, хто створив книгу [5].

У східно-слов'янській традиції XVI–XVII ст. букварі та азбуки не були власне дитячою навчальною книгою. Ці посібники нагадували загальнонавчальний нормативний засіб філологічного і релігійно-догматичного змісту і, у принципі, не вимагали продовження.

Основні принципи оформлення букварів XVI–XVIII ст. заклав І. Федоров. Усі букварі того часу характеризуються єдністю композиції та оформлення. Майже до XVIII ст., у період панування в шкільній практиці догматичних методів навчання, використовувався букварно-складовий метод, який, власне, і запропонував І. Федоров у своїй “Азбуці”. Це була система “навчання грамоти, успадкована від греків, розрахована на наступні етапи оволодіння грамотою: вивчення напам'ять літер і складів, читання слів і виразів, і, накінець, статей” [3].

У 1578 р. в Острозькій друкарні побачило світ друге видання “Азбуки” І. Федорова, перероблене і доповнене. У кінці її вміщено відомий пам'ятник слов'янської літератури “Сказание, како состави свягий Кирилл азбуку по языку словенскому и книг переведе от греческих на словянский язык [3]. У 1598 р. тут було видруковано інший буквар “Книжка рекома я кеграматика”, який продовжував традиції І. Федорова.

Для навчання письму і грамоті в XVII ст. користувались букварями (граматками) і граматиками. Перша греко-слов'янська граматика була складена Арсенієм Еласонським разом з учнями Львівської братської школи у 1588 році. Вона мала назву “Адельфотес” (“Граматика доброглаголиваго единославянского языка”) і була видана у Львові в 1591 році. У розділі граматики “О проसодій” зроблено спробу перекласти грецькі ямбічні вірші староукраїнською мовою. Це видання мало деякий вплив на створення наступних граматик Л. Зизанія і М. Смотрицького. Звернення до грецької мови було пов'язане з тим, що Візантія мала значний вплив на розвиток культури України.

У XVI–XVIII ст. церква була головним осередком писемності. Книгодрукування особливо активно розвивалось при монастирях. Тому закономірним є те, що релігійні діячі були

перекладачами й укладачами багатьох, у тому числі і навчальних, видань [6].

Помітний слід в історії мовознавства залишив редактор і перекладач Київської лаврської друкарні Лаврентій Зизаній. У 1596 р. надруковано його “Граматику словенску”, в якій коротко розглядається і теорія віршування, а також буквар “Наука ку читанию и разумению письма словенскаго” (1596), до якого додано “Лексис...” – церковно-слов’янський український словник, який вміщував 1061 термін (на той час саме церковно-слов’янська мова була літературною).

Видатний церковний і освітній діяч, ректор Київської братської школи Милетій Смотрицький у 1619 р. видав “Граматику словенску”, в якій обґрунтував назву кожної букви. Цей підручник був чи не єдиним посібником з граматики, за яким навчались в Росії, Білорусії, Україні. Цей твір, попри своє основне призначення навчити грамоти, у завуальованому вигляді пропагував ідею боротьби проти католицизму і втілював передові для свого часу ідеї, принципи та форми навчання.

Серед основних підручників для навчання грамоти у XVII ст. варто згадати і Віленський буквар 1621 р. видання, який перевидавався з невеликими змінами безліч разів.

До сьогодні збереглася у Франції чи не перша граматика власне староукраїнської літературної мови “Граматика словенска” (1643, 1645), автором якої був український мовознавець Іван Ужєвич. Це воістину невичерпне джерело для дослідження історії української мови, її розвитку та становлення.

Протягом XVI–XVII ст. друкований буквар продовжував розвиватися як об’єднаний вид навчальної книги без чітко вираженого читацького призначення. Велику роль у поширенні писемності відіграла діяльність братств. У їхніх друкарнях побачили світ і збереглися до нашого часу букварі, надруковані у Києві, Львові. Усі вони надруковані кирилицею за букво-складовим методом навчання грамоті. Відзначаються єдністю композиції і зовнішнього оформлення, фактично однотипні.

Внаслідок проведеної Петром I 1708 р. реформи було спрощено правопис і змінено склад алфавіту порівняно з кирилицею (деякі букви було вилучено, а деякі замінені). З XVIII ст. гражданський шрифт поширився в Україні, де його пристосували до звукового ряду української мови. Запровадження

громадянського шрифту сприяло активнішому розвитку культури, науки й освіти. Своєрідною анотацією азбуки XVII–XIX ст. стала її назва, котра не лише повідомляла про читацьке призначення, але й розкривала її зміст. Наприклад, “Алфавит собранный рифмами сложенный” Іоанна Максимовича, 1705 р. видання [10].

Протягом XVIII ст. посібники для навчання письма і грамоти послідовно змінюють свою читацьку адресу і поступово переорієнтовуються на дітей і підлітків. Прикладом може слугувати праця Феофана Прокоповича “Первое учение отрокама” (1721), яка зберегла загальні принципи побудови і оформлення, властиві тогочасним букварям, і вмішувала “Букварь, или начальное учение хотящим учиться...”. Переважною більшістю матеріалом для читання є молитви, заповіді, символи віри [12].

Збереглося багато відомостей про видання у Київській лаврській друкарні громадянським шрифтом підручників і навчальних посібників, а саме граматики і букварів. Цікавим прикладом української букваристики XVIII ст. був “Народний буквар” 1769 р. видання. Випускали також букварі для дітей козаків і солдатів. У них в розділі для читання вмішували, окрім молитов, фольклорні матеріали, загадки, приказки.

Короткий огляд українських букварів переконливо свідчить про те, що вони не лише сприяли розвитку й удосконаленню змісту, форм і методів навчання грамоти, але й формували свідомість учня, виконували важливу виховну та культуротворчу місію. Букварі відображали особливості побуту, інформували про звичаї, обряди, народне мистецтво, предмети вжитку, найбільш поширений вид одягу (особливо дитини, підлітка). Загалом, букварі XVIII ст. були важливим кроком у розвитку української букваристики, несли в народ ідеї просвітництва і кращі досягнення прогресивної педагогічної думки. На превеликий жаль, до останньої третини XVIII ст. букварі мало ілюструвались.

У XIX ст. процес формування української букваристики активно розвивається, незважаючи на гнітючі соціально-політичні обставини. Неодноразові царські укази (1808, 1863, 1874) про заборону української мови мали, з одного боку, негативний вплив на стан освіти в Україні, а, з другого, значно активізували боротьбу прогресивної громадськості за впровадження української мови у навчально-виховний процес. Буквар XIX ст.

структурно не відрізнявся від попередніх. Як правило, він складався з трьох частин: перша вміщувала алфавіт, друга – поскладове читання, третя – невеликі за обсягом тексти для закріплення навичок читання. За змістом цих текстів буквар все більше ставав виразником визвольних ідей, засобом боротьби проти самодержавства, офіційної моралі. Важливо зазначити, ХІХ ст. стало вирішальним у процесі становлення навчальної літератури для початкового вивчення грамоти. Хоча назви букварів ще залишаються неуніфікованими (зустрічаємо “Граматики”, “Абетки”, “Букварі”), усе чіткіше вимальовується цільове та читацьке призначення.

У процес написання й укладання букварів активно включилися працівники освіти, рядові вчителі. У Борзенському повіті Чернігівської губернії народний вчитель Добровольський уклав “Букварь для южнорусских школ”. Цей буквар земство надрукувало за свій кошт, і він офіційно розійшовся по школах. Надзвичайно актуальними на початку ХІХ ст. були праці галицького педагога-мовознавця, організатора Галицько-руської матиці Й. Левицького. Він – автор першої в Галичині друкованої граматики української мови (“Граматики руської або малоруської мови в Галичині” (1834), в якій навіть кращ зразки української літературної мови, “Азбуки руської для найменших дітей” (1843, 2-е вид. 1844), “Граматики языка руського в Галиції, розложеной на питання і відповіді” (1849, 2-е вид. 1850).

Одним з перших букварів Закарпаття, написаних народною мовою, була “Книжица читальна для начинающих” О. Духновича (1847). Його побудова цілком традиційна: автор подає відомості про азбуку, літери, склади, наставляє, як треба читати, вміщує початкові правила для читання. Одночасно навчає дітей ввічливості, охайності й порядку, пошани до людей, привчає їх до праці, вказує на значення освіти у віршованій формі [6].

Своєрідним за своїм змістом, але досить поширеним у той час, став “Буквар руський для школ Галиції” (1848) А. Добрянського.

У середині та другій половині ХІХ ст. боротьба за рідну культуру та викладання в школах українською мовою ставала все гострішою. Назріває нагальна потреба докорінної зміни системи навчання. В цей час з’являється цілий ряд підручників для

початкового навчання грамоти, авторами яких були відомі прогресивно-освітні діячі, котрі відігравали значну роль у суспільному житті України. Це: "Граматка" П. Куліша, "Перша граматика або читанка" О. Кониського, "Українська абетка" М. Гатцука, "Домашня наука" К. Шейховського, "Букварь южнорусскій" Т. Шевченка, "Українська граматка" Б. Грінченка та багато інших. У цей час виходить один з перших букварів, написаних власне українською мовою, "Українська абетка" М. Гатцука, де серед інших матеріалів уміщено українські думи, примовки, колядки тощо.

Ряд посібників з школознавства, методичні праці видав І. Деркач. Він також відомий як автор "Української граматики" (1861), яка безкоштовно розповсюджувалась по школах України. Епіграфом до неї були слова Т. Шевченка "Не цурайтеся того слова, що мати співала".

У 1857 р. у Петербурзі П. Куліш видає свій буквар і читанку під назвою "Граматка". Розпочинається книжка азбукою, потім надруковано п'ять уривків з Шевченкових переспівів "Давидових псалмів", призначених для читання по складах, у кінці вміщено невеликі тексти для читання (молитви, українські думи, прислів'я). Це розкішне видання на півтораєта сторінок з окремими ілюстраціями, з передмовою і післямовою, розлогим і ґрунтовним коментуванням навчального матеріалу. На жаль, ця книга була дорогою і практично недоступною для більшої частини населення України.

"Букварь южнорусскій" Т. Шевченка, який побачив світ у січні 1861 р. у тому ж таки Петербурзі, був подібний до Кулішевої "Граматки" не лише побудовою, але й змістом навчального матеріалу. Перша, ознайомлювальна, частина мала назву "Велика азбука", "Мала азбука", далі шість авторських переспівів Давидових псалмів, на 13-й сторінці – "Лічба", ще далі – народні думи, "народні пословици". Особливість "Букваря" була в тому, що фонетичну специфіку української мови Шевченко пристосував до російського правопису. При пильнішому аналізі текстів для читання бачимо, що цей навчальний посібник писався не стільки для дітей, скільки для дорослих, адже переважно вони у недільні та святкові дні здобували початкову освіту в школах. Щодо змісту "Букваря", який складений з краших зразків усної народної творчості та частково з власних творів, то він наскрізь

перейнятий демократичними ідеями. Відзначається простотою художнього оформлення, невисокою вартістю (3 коп.), має м'яку обкладинку, обсяг 24 сторінки. Усе це робило книжку доступною для найбільшого люду.

У нелегальних умовах настирливо і послідовно навчав своїх учнів української грамоти Борис Грінченко. Для цього він самотужки склав (1888) і друкованими літерами розмалював буквар, якому дав назву “Українська граматка для науки читання й писання” (вперше була видана в 1906 р.). Підручник містить три розділи – букварну частину, матеріали для закріплення абеткових навиків (“Читанка після азбуки”) та зразки каліграфії. Перша частина його охоплює 29 букварних тем “української азбуки”, куди входить 33 букви, згідно з принципами нашої орфоєпії, та теоретичну тему “Наголос”. Усі теми тут ілюстровані яскравими малюнками, прислів'ями, наприклад: “Роби добре, то й матимеш, посій, то й жатимеш”, “Не збирай синові худоби, а збери йому розум”. Тексти мають велике виховне значення – покликані прищеплювати любов до рідної природи, народу та його мови. Бо саме через контакти дитини з природою педагог формував всебічно розвинену особу. “Зі спання не купиш коня, а з лежі не справиш одежі”, – апелює народна мудрість до дитини, яка змалку повинна усвідомити, що тільки наполегливою працею можна забезпечити собі щасливе життя. Матеріал для читання Б. Грінченко komponував з віршів Т. Шевченка, Л. Глібова, П. Куліша, Є. Гребінки та інших письменників [21].

Отже, як бачимо, українська букваристика сягає своїм корінням у сиву давнину, має усталені традиції та дидактичні принципи. Протягом сторіч змінювались не лише характер, зміст, зовнішнє оформлення та назви букварів, а й самі методи і завдання освіти. Якщо перші букварі XVI–XVIII ст. були побудовані за букво-складовим методом навчання грамоти, запропонованим І. Федоровим у своїй “Азбуці”, то у XIX ст. видатний український педагог К. Ушинський запровадив свою систему, побудовану на основі звукового аналізу та синтезу, яка залишилась актуальною і зараз.

З огляду на актуальність проблеми національного підручникотворення в умовах української державності історично-книгознавчі дослідження букварів можуть прислужитися для авторів і видавців навчально-педагогічної книги.

1. Букварний період // Навчання в чотирирічній початковій школі: Посіб. для вчителя. К., 1991.
2. Веркалець М.М. Педагогічні ідеї Бориса Грінченка К., 1990.
3. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: Теорія та історія: Навч. посібник, К., 1995.
4. Закон України про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР "Про освіту". К., 1996.
5. Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Видання Івана Федорова. Л., 1983.
6. Зуев Д.Д. Школьный учебник. М., 1983.
7. Ісасвич Я.Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII століть. К., 1960.
8. Ісаєвич Я.Д. Преемники первопечатника. М., 1981.
9. Карпюк Г.В. Букварь-источник сведений о жизни страны, его народа и его культуре // Пробл. школьного учебника, М., 1984. Вып. II.
10. Копиленко Н.З. З історії українського букваря // Дошкільне виховання, 1990, № 11.
11. Мечковская Н.Б. Общеобразовательный характер азбук и букварей в восточно-славянской традиции XVI–XVII вв. // Пробл. школьного учебника, М., 1990. Вып. 19.
12. Пенішкевич Д., Кобилянська Л. Система української освіти в Буковині / кінець XIX– поч. XX ст. // Початкова школа, 1997, № 10.
13. Подольюк Г., Смолянець М., Атаманенко С. Навчальна книга: кроки до становлення // Палітра друку. 1994, № 1.
14. Скрипниченко Н.Ф. Першооснови в літературній освіті в початковій ланці школи // Початкова школа, 1994, № 7.
15. Українська дитяча література. Хрестоматія, К., 1992. ч. I.
16. Українська літературна енциклопедія: в 5-ти томах. К., 1988. Т. I.
17. Шевченко Т. Букварь южнорусский 1861 року. К., 1991.

Стаття надійшла до редколегії 30.01.98